

ӘОЖ 811.512.122'373.2

Қ.А. Қыдырбаев, А.А. Мустафаева*, М. Инаятулла

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*E-mail: afira-62@mail.ru

Әл-Халилдің «әл-Айн» сөздігін құрастырудағы сөздерді реттеу әдісі

Әл-Халил ибн Ахмад құрастырған «әл-Айн» еңбегіндегі сөздердің орналасу тәртібі сөздік жасау тарихында бұрын-соңды жасалмаған өз заманының тың дүниесі болды. Оның жасаған алғашқы сөздігі ғасырлар бойы үлгі ретінде қолданылды, яғни әл-Халилден кейінгі сөздік құрастырушы көптеген ғалымдардың сөздіктері «әл-Айн» үлгісінде жасалды. Бұл мақаламызда «әл-Айн» сөздігін құрастырудағы әл-Халилдің сөздерді реттеу әдісін қарастырып, оған сипаттама беретін боламыз.

Түйін сөздер: дауысты, дауыссыз, жасалу орны, ләфиф, масдар.

K.A. Kudyrbayev, A.A. Mustafayeva, M. Inayatulla

Methods of word order in the dictionary formation «Al-Ain» of Al-Khalil

The order of words in the dictionary of al-Khalil ibn Ahmad, «Al Ain» in time to occupy an important position in the history of the formation of dictionaries. He created the first dictionary for centuries been used as an example - the following dictionaries were created on the basis of that dictionary. In this paper we will examine the methods of the system of words and give them descriptions.

Key words: vowels, consonants, place of creation, lafif, masdar.

K.A. Кыдырбаев, А.А. Мустафаева, М. Инаятулла

Методы порядка слов в составлении словаря «аль-Айн» аль-Халила

Порядок слов в словаре аль-Халила Ибн Ахмада «аль-Айн» в свое время занимал важнейшую позицию в истории формирования словарей. Созданный им первый словарь на протяжении веков использовался в качестве примера – последующие словари создавались на базе данного словаря. В настоящей статье будут рассмотрены методы систематизации слов и даны описания.

Ключевые слова: гласные, согласные, место создания, ляфиф, масдар.

Араб тіл білімінде сөздік құрастырушы ғалымдардың бір тобы өз жұмыстарында сөздік соңғы әрпінің жасалу орны бойынша реттестірісе, енді біреулері сөздің бірінші әрпіне мән береді немесе мүлдем басқа әдісті қолдануы мүмкін. Әл-Халил ибн Ахмад әйгілі «әл-Айн» сөздігін құрастырарда араб сөздерін тізу үшін әріптердің Наср ибн Асим түзген әліпби үлгісіндегі (ا ب ت ث ج ح خ د ذ ز) ретін немесе ежелгі финики әліпбиі негізінде түзілген арабтың әбжад үлгісіндегі (أ ب ج د ه و ز) әліпби ретін таңдау керек болды. Алайда әл-Халил бұл екі әліпбидің екеуін де жұмысына пайдаланбады. Өйткені бұл екі әліпби де әлсіз (معقل) саналатын әлиф (ا) әрпінен бас-

талады. Әл-Халил жұмысын кей жағдайларда түсіп қалатын әлсіз (معقل) әріппен бастағысы келмеген болатын. Әліпби құрамындағы бірінші әріптен бастамаған соң екінші әріптен, яғни бә (ب) әрпінен бастауды жөнсіз деп санады. Сондықтан дыбыстардың жасалу орнына көңіл бөліп, көмейден бастап ерінге қарай реттестіруді дұрыс көрді. Осылайша әріптерді дыбыстарының жасалу орнына қарай реттестірді. Әріптерді бұлай реттеуіне оның дыбыстарды жете зерттеуге деген қызығушылығы түрткі болды. Ешкімге еліктемей әріптердің жаңа ретін дыбыстардың жасалу орны негізінде жасап та шығарды [1, 29-б.]. Егер әріптердің ретін жасаудағы Наср ибн

Асим жасаған әдіс пен әл-Халил жасаған әдісті салыстырар болсақ, дыбыстарды жасалу орны бойынша реттестірген әл-Халил әдісінің ғылыми әдістемелік негізі бар екенін байқаймыз. Ал Наср ибн Асим жасаған әдісі әріптердің жазылу тұрпатының ұқсастығын негізге алады, яғни тұрпаты ұқсас ب ت ث немесе ج ح خ секілді әріптер қатарласа орналасып, бір ғана тұрпатта жазылатын و ن م ل секілді әріптер әліпбидің соңына қарай ығыстырылған. Бұл әдісте ешқандай ғылыми да, логикалық та негіз жоқ.

Әл-Халил сөздігінде сөздерді өзі ойлап тапқан дыбыстардың жасалу орны бойынша реттеген әріптердің орын тәртібі бойынша жинақтады. «Әл-Айн» сөздігін дұрыс (صحیح) әріптердің саны бойынша тарауларға бөлді. Әл-Халилдің пікірінше араб әліпбиіндегі дұрыс (صحیح) әріптердің саны жиырма бес (25) болғандықтан сөздікті жиырма бес тарауға бөлді және әлсіз (معتل) әріптерге арнайы бір тарау арнады. Оны ләфиф (لفيف) тарауы деп атады. Араб тіл білімінде құрамында екі әлсіз (معتل) әріп бар етістікті ләфиф (لفيف) етістік деп атайды [2, 267-б.]. Әл-Айн сөздігінің бірінші тарауы – «әл-Айн» тарауы. «Әл-Айн» тарауы айн (ع) әрпінен басталатын және жасалу орны бойынша айн (ع) дыбысынан кейінгі дыбыстардан тұратын араб тіліндегі қолданыста бар сөздерді қамтиды. Бұл тараудан кейін ха (ح) әрпінен басталатын және жасалу орны бойынша ха (ح) дыбысынан кейінгі дыбыстардан тұратын араб тіліндегі қолданыста бар сөздерді қамтитын «әл-Ха» тарауы келеді. Келесі тараулар да осы тәртіп бойынша дыбыстардың жасалу орындары бойынша реттелген әріптердің рет санымен тізбектеліп кете береді. Яғни «әл-Ха» тарауынан кейін «әл-Һә», «әл-Ха», «әл-Ғайн» тараулары келеді. Көмейлік дыбыстар (الحروف الحلقية) осы «әл-Ғайн» тарауымен аяқталады және бұл тараулар, яғни көмейлік дыбыстардың атауымен аталатын тарауылардағы сөздер әл-Айн сөздігінің жартысы деуге болады. Сосын тілшікте жасалатын тілшік (أصوات اللهاة) қаф (ق) және кәф (ك) дыбыстарына, яғни «әл-Қаф», «әл-Кәф» тарауларына көшеді. Осылайша тараулар еріндік дыбыстарға дейін жалғасады. Ерінде фә (ف), бә (ب), мим (م) дыбыстары жасалады. Бұл дыбыстардың атымен аталатын тараулардағы сөздердің жиынтығы өте аз болып келеді. Өйткені фә (ف) дыбысынан кейін бә (ب) және мим (م) дыбыстары, бә (ب) дыбысынан кейін тек мим (م) дыбысы ғана келеді. Ал мим (م) дыбысынан кейін ешқандай да дұрыс (صحیح) дыбыс, яғни дауыссыз дыбыс келмейді. Сондықтан бұл әріптердің атауымен аталатын тараулар аталған фә (ف), бә (ب), мим (م) әріптеріне

қоса құрамында әлсіз (معتل) дыбыстары бар санаулы ғана сөздерді қамтиды [3, 19-21-б.].

Сөздікке қарап отырсақ, әл-Халил алдымен екі әріптен тұратын түбір сөздерді келтіріп, оның мағынасын түсіндіреді де, сосын ол сөзден қопару әдісі бойынша әріптерінің орнын ауыстырып келесі сөзді жасап, оның мағынасын түсіндіреді. Осылайша екі әріптен тұратын сөздерді аяқтаған соң үш әріпті сөздерге көшеді, одан соң төрт әріпті, сосын бес әріпті сөздерге рет-ретімен көшіп отырады және қолданылатын сөздердің ғана мағынасын түсіндіреді [3, 21-б.]. Әл-Халил «әл-Айн» еңбегіндегі сөздердің сыртқы тәртібін осы үлгіде жасап шықты және араб сөздіктерін жасауда бұл үлгі ғасырлар бойы қолданылды, яғни әл-Халилден кейінгі сөздік құрастырушы ғалымдардың сөздіктері осы үлгіде жасалды.

Әл-Халил ибн Ахмад «әл-Айн» еңбегін дыбыстардың жасалу орны бойынша, ретімен, айн (ع) әрпінен бастап мим (م) әрпіне дейінгі және оған әлсіз (معتل) әріптер бөлімін қоса есептегендегі жиырма алты тарауға бөлумен шектелмеді. Кітабындағы әр тараудың сөздерін негізгі (түбір) әріптері бойынша бөлімдерге бөлген. Айн (ع) тарауының сөздері ішінара алты бөлімге бөлінген. Олар: айның (ع) екі әріпті сөздер бөлімі, айның (ع) үш әріпті сөздер бөлімі, дұрыс (صحیح) әріптерден тұратын үш әріпті сөздер бөлімі, әлсіз (معتل) әріптерден тұратын үш әріпті сөздер бөлімі және ләфиф (لفيف) етістіктерден тұратын үш әріпті сөздер бөлімі, айның (ع) төрт әріпті сөздер бөлімі, айның (ع) бес әріпті сөздер бөлімі.

Син (س) тарауының сөздері ішінара алты бөлімге бөлінген. Олар: синнің (س) екі әріпті сөздер бөлімі, синнің (س) үш әріпті сөздер бөлімінің дұрыс (صحیح), әлсіз (معتل) әріптерден және ләфиф (لفيف) етістіктерден тұратын үш түрі, синнің (س) төрт әріпті сөздер бөлімі, синнің (س) бес әріпті сөздер бөлімі. Айта кететін жайт кітаптың жиырма алты тарауы түгелімен осылай алты бөлімге бөліне бермейді. Мысалы, «әл-Фә» (ف), «әл-Бә» (ب), «әл-Мим» (م) секілді кейбір тарауларында екі әріпті сөздер кездеспейді. «Әл-Ғайн» (غ), «әз-За» (ظ), «ән-Нун» (ن), «әл-Ләм» (ل) секілді тарауларында төрт және бес әріпті сөздер кездеспейді. «Әд-Дад» (ض), «әс-Сад» (ص), «әт-Та» (ط), «әд-Дәл» (د), «әт-Тә» (ث), «әс-Сә» (ث) секілді тарауларында бес әріпті сөздер кездеспейді. Екі, үш, төрт, бес әріпті сөздердің барлығы кездесетін тараулар – «әл-Айн» (ع), «әл-Ха» (ح), «әл-Һә» (ه), «әл-Ха» (خ), «әл-Қаф» (ق), «әл-Кәф» (ك), «әл-Жим» (ج), «әш-Шин» (ش), «әз-Зәй» (ز) тараулары.

Әл-Халил әр үлгідегі сөздерді сөз құрамындағы дыбыстардың жасалу орнына қарай рет-ретімен қойып отырды. Мысалы, кітапта «әл-Ха» (ح) тарауының екі әріпті сөздері он бес (15) бөлімге бөлінген. Біріншісі – ханың (ح) кәфпен (ك) бірге келетін бөлімі, сосын ханың (ح) жиммен (ج) бірге келетін бөлімі және ары қарай рет-ретімен ханың (ح) миммен (م) бірге келетін бөліміне дейін жалғаса береді. Екі әріпті түбірден тұратын әр бөлімдегі сөздерден әріптерінің орнын ауыстыру арқылы тағы да жаңа сөздер жасалады. Мысалы, ханың (ح) кәфпен (ك) бірге келетін бөлімі әріптердің орнын ауыстыру арқылы حك және حك сөздерін береді. Ханың (ح) жиммен (ج) бірге келетін бөлімі осы екі әріптің орнын ауыстыру арқылы حج және حج сөздерін береді. Екі әріпті сөздердің барлығы осылай түрленеді. Үш әріпті сөздер де осы жолмен түрленеді. Ха (ح) әрпіндегі үш әріпті түбір сөздер 149 бөлімді қамтиды. Бұл бөлім дұрыс (صحيح) (үш) әріпті сөздерден, яғни ханың (ح) қаф (ق) және шин (ش) әріптерімен бірге келетін сөзден (бөлімнен) басталып, ханың (ح) фә (ف) және мим (م) әріптерімен бірге келетін сөзбен (бөлімнен) аяқталады. Одан кейін әлсіз (معتل) (үш) әріпті сөздер бөлімі басталады. Бұл бөлім ханың (ح) қаф (ق) және әлсіз (معتل) әріптердің бірі немесе һамзамен (ء) бірге келетін сөзден (бөлімнен) басталып, ханың (ح) мим (م) және әлсіз (معتل) әріптердің бірімен бірге келетін сөзбен (бөлімнен) аяқталады. Сосын осы ха (ح) әрпінің үш әріпті ләфиф (لفيف) етістіктер бөлімі келеді. Бұл бөлім ішінара бес бөлімге бөлінеді. Олар: حوي، وحى، حوي، حوي، حوي، حوي бөлімдері. Үш әріпті сөздердің әрқайсысынан әріптерінің орнын ауыстыру әдісі, яғни қопару әдісі арқылы алты сөз жасалады. Мысалы, түбірі дұрыс (صحيح) әріптерден тұратын ح ق ش бөлімінен قشح сөздері (үлгілері) жасалады. Үш әріпті сөздердің әр бөлімдегі түбір құрамында әлсіз (معتل) әріптер бар сөздер құрамында һамза мен әлсіз әріптердің болуы салдарынан қопару әдісі арқылы алынған үлгілері де арта түседі.

Қаф (ق) тарауындағы төрт әріпті түбір сөздер 12 бөлімді қамтиды. Біріншісі – қафтың (ق) жиммен (ج) бірге келген бөлімі. Бұл бөлім، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق، جنیق сөздерін қамтиды. Содан кейінгі қафтың (ق) шинмен (ش) бірге келген бөлімі، شدم، شدم، شدم، شدم، شدم، شدم، شدم، شدم، شدم، شدم، شدم сөздерін, қафтың (ق) дадпен (ض) бірге келген бөлімі، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض، ضبض сөздерін, қафтың (ق) садпен (ص) бірге келген бөлімі، صصص، صصص، صصص، صصص، صصص، صصص، صصص، صصص، صصص، صصص، صصص сөздерін, қафтың (ق) синмен (س) бірге келген бөлімінде жиырма екі (22) сөз бар. Осылай рет-ретімен қафтың (ق)

зәймен (ز) бірге, қафтың (ق) тамен (ط) бірге, қафтың (ق) дәлмен (د) бірге, қафтың (ق) зәлмен (ذ) бірге, қафтың (ق) сәмен (ث) бірге, қафтың (ق) рамен (ر) бірге, қафтың (ق) ләммен (ل) бірге келген бөлімімен қаф (ق) әрпіндегі төрт әріпті түбір сөздердің он екінші бөлімі аяқталады.

Осы мысалдардан әл-Халилдің төрт әріпті түбір сөздердің қопару әдісі арқылы алынған бүкіл үлгілерін келтірмей, тек қолданыстағы сөздерді ғана теріп жазғанын (келтіргенін) байқаймыз. Сосын сөздерді ондағы негіз етіп алынған екі дыбыстың жасалу орнындағы реті бойынша тізіп шыққан. Мысалы, жоғарыда айтқанымыздай, қаф (ق) тарауындағы төрт әріпті түбір сөздер 12 бөлімді қамтиды. Осы қаф (ق) жим (ج), қаф (ق) шин (ش), қаф (ق) дад (ض), қаф (ق) сад (ص), қаф (ق) син (س), қаф (ق) зәй (ز), қаф (ق) та (ط), қаф (ق) дәл (د), қаф (ق) зәл (ذ), қаф (ق) сә (ث), қаф (ق) ра (ر), қаф (ق) ләм (ل) деп аталатын он екі бөлімдегі қафтан (ق) кейінгі әріптерге назар аударсақ жасалу орындары бойынша рет-ретімен келеді.

Бұл он екі бөлімнің әрқайсысы ішінара бірнеше сөздерді (бөлімшелерді) қамтитынын жоғарыда білген болатынбыз. Мысалы, қаф (ق) жим (ج) бөлімі құрамына қаф (ق) және жим (ج) әріптері бар бүкіл төрт әріптен тұратын түбір сөздерді қамтиды. Мысалы, қаф (ق) шин (ش) бөлімі құрамына қаф (ق) және шин (ش) әріптері бар бүкіл төрт әріптен тұратын түбір сөздерді қамтиды. Бес әріпті түбір сөздер де осы тәртіппен тізілген. Мысалы, жим (ج) тарауындағы бес әріпті түбір сөздер үшеу ғана. Олар: جرفش، سفرجل، جرفش، سفرجل، جرفش، سفرجل сөздері. Әл-Халил бұл сөздерді бір бөлімге топтастырып, оны бес әріпті түбір сөздердің «әл-Жим» бөлімі деп атаған [4, 583-584-б.].

Ізденушілер сөздіктен іздеген сөзін оңай табу үшін сөздік дайындаушы кез келген автор түсіндіретін сөзін әртүрлі әдіс-тәсілдер арқылы есімдерден (الأسماء) бұрын алдымен етістіктер (الأفعال) мен олардың жіктелуінен (تصريفاتها) бастау, немесе туынды сөзден бұрын (المزيد) негізгі түбір сөзден (المجرد) бастау, немесе ырықсыз есімшеден (اسم المفعول) бұрын негізгі есімшеден (اسم الفاعل) бастау немесе осы шақтағы (الفعل) және бұйрық райдағы (فعل الأمر) етістіктен бұрын өткен шақтағы (الفعل الماضي) етістікті бірінші келтіру секілді әдістердің бірін қолданады. Алайда сөздікке қарап отырсақ, әл-Халил ибн Ахмад «әл-Айн» сөздігіндегі сөздердің мағынасын түсіндіруде осы әдістердің бірін де жүйелі түрде қолданбағанын байқаймыз. Бір бөлімді етістікпен бастаса, енді бір бөлімді есіммен бастайды. Мысалы ب أ ر бөлімін: «بأرت الشيء» [4, 1467-б.] деп өткен шақтағы

